
KE GRAMATICKÝM CHARAKTERISTIKÁM FOLKLORNÍHO PÍŠŇOVÉHO JAZYKA

PETR NEJEDLÝ

ON GRAMMATICAL FEATURES OF FOLK SONG LANGUAGE

The article deals with the language of folk songs. It analyses three ones from the oldest song collections from the turn of the 18th and 19th centuries (Antonín Francí, Václav Hanka sr., Jan Jeník, knight of Bratřice) untouched by romanticising interferences of editors. Folk song belongs to the non-artificial art and its language shows features of the functional style that uses means from various language structures and, above all, it is not identical with a dialect. It is especially evident at lowest language plans. The author characterises the repertory of grammatical means of folk song as an open system: this attribute corresponds with the main features of folklore: oral transmission, the identity of the production and reproduction, the anonymity of the author, the absence of the proto-text, variability, and unstable boundaries of texts.

keywords: Czech folk song; Antonín Francí; Václav Hanka sr.; Jan Jeník, knight of Bratřice; language; grammatical features

Lidová slovesnost je součástí folkloru, který jako obor kultury stojí na pomezí artifiálních a nonartifiálních projevů. Lidovou slovesnost charakterizuje několik specifických rysů: silná vázanost na relativně úzký okruh sociálních a komunikačních příležitostí přinášných životem převážně vesnického obyvatelstva, primárně (a po dlouhou dobu v minulosti výhradně) ústní šíření a uchovávání, opakované užití díla folklorním společenstvím jako nezbytná podmínka další existence („přijatelnosti“) díla a jediné kritérium jeho „kvality“ a míry tradičnosti („udržitelnosti“), absence jedinečného autorského subjektu (zjednodušeně označovaná jako „anonymita tvůrce“), splývání produkce a reprodukce díla při jeho každé interpretaci, otevřenost (variabilita) a neukončenost díla.

V případě lidové písně k tomu přistupuje vzájemná interakce slovesné a hudební (popř. taneční) složky, ale zároveň také oslabený vzájemný vztah obou těchto složek (týž text může mít různé nápěvy a na týž nápěv je možné zpívat různé texty).

Specifičnost žánru se promítá také do specifických prostředků jazykové výstavby. Při uplatnění strukturního přístupu se tyto prostředky nejvýrazněji projevují ve výstavbě textu, jeho tektonice, zejména ve volné kompozici (srov. proměnlivé hranice písně u jednotlivých interpretů, absence hraničních signálů – začátek, konec textu – v písni, fenomén tzv. bludných strof přecházejících z písně do písně), rozvržení textových subjektů, které v rámci písně plynule přecházejí z funkce jednoho aktanta do funkce aktanta druhého,⁽¹⁾ v ustáleném repertoáru motivů i v „konzervativním“ lexikálním vybavení, které odpovídají poměrně pevně vymezeným tematickým okruhům písní atd.

Největší pozornost jazykovědy však obvykle přitahují nižší jazykové roviny, především mluvnický systém a jeho příslušnost k některému útvaru národního jazyka. Vzhledem k vesnickému prostředí, v němž lidová píseň převážně existuje, se obvykle zkoumá jeho těsný vztah k nářečí, zjednodušeně pak se – často v interpretační praxi – za jazyk lidové písně považuje přímo dialekt.

Zkoumáme-li však lidovou píseň jako žánr, nikoli jako jednu konkrétní realizaci, která byla v daném okamžiku zaznamenána v tom či onom nářečném prostředí, zjišťujeme, že tento vztah má velké množství podob. Rozdílů mezi jazykem písně a nářečím si všiml už František Sušil: „národní písně za dokonalý obraz podřečí sloužiti nemohou“ (Sušil 1860: V). Lingvisticky je poprvé popsal dialektolog Ignát Hošek, který došel k závěru, že jazyk písní „liší se až na málo výjimek i od tamějšího nářečí i od jazyka spisovného“ a je to jazyk, „jakého se v obyčejné mluvě neužívá“ (Hošek 1897: 3), takže „není pravým obrazem nářečí“ (ibid.: 21).

Bohuslav Havránek ve svém *Vývoji spisovného jazyka českého* – jako modifikaci Hoškova názoru – charakterizoval jazyk lidové slovesnosti včetně lidové písně jako „přechodný útvar mezi nářečím a jazykem spisovným“

1 Subjektům komunikace, komunikačním aktantům se věnovala Alena Macurová (1983: zvl. 32–37).

(Havránek 1936/1980: 77),⁽²⁾ který byl poznamenán obecným kulturním vzestupem společnosti započatým v renesanci a pokračujícím v baroku a při jehož hodnocení musíme brát v potaz skutečnost, že tento jazyk plnil jen omezené spektrum komunikačních funkcí.

Přesto jisté zjednodušené ztotožňování písňového jazyka s místním dialektem přetrvávalo ještě po velkou část dvacátého století z důvodů estetických v duchu herderovského romantismu (viz níže o jazyku písní v Jindřichově *Chodském zpěvníku*), které po druhé světové válce nabíraly ráz důvodů téměř ideologických, kdy například Pavel Doležal volal po „dokonalosti lidových písní“, „po vhodných slovních úpravách“, „v duchu skutečného lidového nářečí“ (Doležal 1949).⁽³⁾ Už tehdy však přední folkloristé tyto názory uváděli na pravou míru (viz např. Satke 1959). Neideologický, lingvistický argument pro podobné názory předložil Ján Oravec (1957), podle něhož nás funkční zakotvení lidové písně v nářečně příznakovém prostředí opravňuje ke konstituování druhého, „vyššího“ nářečního funkčního stylu na pozadí stylu běžně dorozumivacího,⁽⁴⁾ že tedy v důsledku jazykem lidové písně je místní dialekt, byť „útvary vyššího štýlu nářečovou normu [...] porušují“ (ibid.: 85).

Naopak přímé začleňování písňového jazyka do nářečí odmítl Jaroslav Markl, který upozornil, že „texty písní Jindřichova *Chodského zpěvníku* jsou stylizovány v ideálně čisté bulačině, jež neodpovídá skutečnosti a přímo nápadně se liší prakticky od všech ostatních písňových zápisů z Chodska“ (Markl 1987: 177).⁽⁵⁾

2 Podobně soudí Dušan Šlosar, který uvádí, že „lidová píseň má povahu kulturní hodnoty a snaží se jazykovým stylem stát nad všedním komunikačním jazykem, který je představován [...] dialektem,“ (Šlosar – Večerka 1979/2009: 92).

3 Podobný odsudek „neautentického“ podání, které je v rozporu s tím, „jak nám Slovákům zobák narostl“, vyslovil v případě hudební deklamace třeba Vladimír Boháč (Boháč 1949).

4 Proti tomu však hovoří koncept monofunkčnosti dialektu, jak jej vyslovil Alois Jedlička: „Nespisovné útvary a formy jsou ovšem monofunkční a jejich funkční doménou je právě oblast běžně dorozumivacích projevů“ (Jedlička 1974: 103).

5 Markl zde shrnuje dřívější poznatky o Jindřichových zásadách do textů i o jeho motivaci (věnuje se jim Ulrychová [1997]; v jejím textu – s. 76 a 80 – je však nutno opravit odkaz na Ignáce Hanuše, neboť autorem citovaných slov je dialektolog Ignát Hošek).

V našem příspěvku zkonfrontujeme tyto názory se stavem jazyka ve třech souborech lidových písní. Vzhledem k uvedeným charakteristikám folkloru včetně lidové písně předpokládáme, že folklorní jazyk svým způsobem osciluje mezi útvary a vrstvami národního jazyka, nejen mezi nářečím a jazykem spisovným, jak uvádí (nejen) Havránek. Nadto je písňový text vázán hudební formou – rytmem, metrem, nápěvem – a teprve spojení obou forem, jejich synergii můžeme hodnotit z hlediska strukturovanosti a žánrových charakteristik i kvalit. Místo Havránkova „přechodového útvaru“ proto raději předpokládáme širší pojetí folklorního jazyka, který využívá prostředky z různých jazykových útvarů a který nese spíše rysy funkčního stylu.⁽⁶⁾

Tyto rysy samozřejmě dobře vysledujeme při vzájemném porovnávání ní více verzí téže písně z různých záznamů (zápisů nebo nahrávek), ale v takových případech mohou být výsledky poznamenány účastí neidentických „původců“, tj. interpretů, ať už (si) píseň zpívají, nebo (si) ji zapisují. Chceme-li eliminovat vliv různých interpretů na výslednou podobu písně, musíme navzájem posuzovat jazykové prvky uplatněné v různých písních obsažených v téže kolekci (sbírce, zpěvníčku), tj. pořázených stejnou osobou. Oba postupy lze kombinovat a tuto kombinaci podle možností využíváme. Cílem přitom není rekonstrukce jakéhosi archetypu, architekta, ale přehled souhrnu možností, které jsou pro funkční uplatnění dané písně k dispozici, třebaže navzájem mohou být v opozici, popřípadě dokonce v binární opozici jako jednotky, jež jsou v rámci jednoho standardního žánru či útvaru komplementární.

Tři zvolené soubory lidových písní z přelomu osmnáctého a devatenáctého století reprezentují soukromé zápisy, u nichž nehrozí riziko jakéhokoli estetického či etického vylepšování písní, k jakému v duchu zmíněného herderianismu tíhli obrozenci a jejich následovníci.

6 V tomto směru má lidová píseň jako žánr nonartificiálního umění blízko k literárnímu dílu, protože i o ní platí, že funkce „nekorešponduje so štruktúrou v priamych reláciách celok : celok, ale cez korešpondenciu ich častí a prvkov“ (Miko 1973: 17).

Prvním souborem je zpěvník Antonína Francla ze středočeského Švihova,⁽⁷⁾ který si písně zapisoval přibližně mezi léty 1766 a 1804.⁽⁸⁾

Druhý zpěvník sestavil k stáru hoříněveský hostinský a řezník Václav Hanka někdy mezi léty 1814 a 1820. Prostřednictvím jeho syna Václava zpěvník dostal František Ladislav Čelakovský jako materiál pro chystané *Slovanské národní písně* (28. ledna 1822 píše Čelakovský Kamarýtovi, že „Hanka [...] sbírku tu mnohou písní, kterou naschráněnou měl, rozmnožil“ – Bílý 1907: č. 64). I tento zpěvník se někdy v první polovině devatenáctého století dostal do Knihovny Národního muzea, takřka jistě právě přičiněním Václava Hanky mladšího.⁽⁹⁾

Vedle těchto dvou zpěvníků přihlížíme také ke dvousvazkové kritické vědecké edici Jiřího Traxlera, která shromažďuje písňové zápisky Jana Jeníka rytíře z Bratřic (Traxler 1999, 2010) – v tomto případě je to souborů několik, protože Jeník si své zpěvníky pořizoval v průběhu několika desetiletí opakovaně; získáváme tím možnost posuzovat „proměnlivý“ postoj jednoho interpreta k témuž písňovému textu. Také Jeník zapisoval – pro svoji neznalost not – jen texty.

Útvarová neukotvenost jazyka lidové písně je nejvíce patrná na nejnižších jazykových rovinách, protože do nich patří nejmarkantnější rysy, jimiž jednotlivé útvary popisujeme; ovšem v případě jazyka lidové písně tyto rysy oproti obvyklému jazykovému popisu vymezujeme spíše negativně, protože jevy na těchto rovinách bývají v případě jiných slovesných projevů vyvozovány a systemizovány na základě teritoriální nebo sociální stratifikace jazyka. Pro lidovou píseň v její časové a územní nezakotvenosti je však takové jednoznačné zařazení nemyslitelné; jak uvidíme, v písni užívané prostředky zahrnují celé spektrum možných realizací.

Krom toho nejstarší doložené zpěvníky reflektují dobu svého vzniku a zachycují stav jednotlivých písní, jak se zformoval v době pozdního baroka, kdy

7 Obec, či spíše osada jižně od Zruče nad Sázavou, zatopená při vybudování vodní nádrže Švihov na Želivce. – Franclovým osudům věnoval pozornost David Franta (Franta: v tisku).

8 Je uložen v Knihovně Národního muzea v Praze pod signaturou IV E 45.

9 Zpěvník má signaturu I H 16.

ani (celo)národní podoba jazyka nebyla ve svých nižších rovinách ustálená – ať už vlivem omezeného repertoáru komunikačních funkcí, ať sníženým vlivem kulturního centra, jehož činnost nedostatečně suplovaly (a jazykovou normu ovlivňovaly) rozptýlené tiskárny a jejich nestejný úzus, nejednotná doporučení početných gramatik, konfesní příslušnost původce textu/tisku atd.

Vycházíme-li striktně z porízených zápisů, docházíme k potvrzení dobové rozkolísanosti gramatického systému. V písňových textech se střídají jinak příznakové varianty, byť jejich zastoupení není rovnoměrné. Mísení se odehrává na úrovni jednoho zpěvníku, tj. v rámci zápisů jednoho interpreta, stejně jako na úrovni variant téže písně v různých zpěvnících, a dokonce i uvnitř jediného záznamu písňového textu.

Následující charakteristika postihuje jednotlivé gramatické prostředky ve výběru a ve velké zkratce, protože jejich usouvztažnění s ostatními stylistickými a žánrovými prvky včetně jejich důkladného doložení i kvantitativního vyjádření by neúnosně překročilo prostorové možnosti časopisu. K popisu poměrů na gramatické rovině písňového jazyka a jejich relevanci však postačí.

Vokální systém lidové písně vykazuje značné kolísání u několika vývojových jevů: bez jakékoli pravidelnosti se vyskytují dublety *ý/í* – *ej* (vzhledem k lexikálnímu složení písňových textů se tento jev kromě adjektivních koncovek – viz níže – vyskytuje především v infinitivu slovesa *býti*):⁽¹⁰⁾ *potom s tím musím do smrti být; co krásnějšího být může; aby mohla kněžnou býti; mohla býti za dvě krešle; ta naše láska bývala heská;*⁽¹¹⁾ *jak by [...] ohýbali všude; před starostmi ukrývej; co na oko blýskavé – již musíš bejt má žena; heská si, Andulko, bejvala; tuhle sem já bejvával; ještě se dlouho hejbá; hejbalíček přes špalíček*. Vzhledem k celkovému množství textů není překvapivé, že některé řídce doložené výrazy jsou zaznamenány jen v jedné

10 Ojedinělý výskyt nářeční změny *ý/í* – *é* v jedné písni (srov. *nemůžu ho cétit [...] musím dlouho kšestanu ohébat [...] jak by nanejvíc Židé ohýbali všude*) ponecháváme stranou, protože celý text písně je úmyslně komolen pro dosažení komického efektu (posměšná stylizace Židovy řeči).

11 Původní citoslovečně motivovaná forma adjektiva (*hejsa* – srov. nč. *hejssek*), dobře doložená na sklonku raného novověku (viz Nejedlý a kol. 2012: s. v.); výklad navrhuje Rejzek (2015: s. v. *hezky*).

variantě⁽¹²⁾ (*a ta panská děvka nezavřela bejka, bejk skočil přes vrata; budeš moct přikrejšvat mlíka; což bych si vejskal, tři sta tolarů bych s ní pak zej-skal; dnes tejden; nejčko když sem veliká; začaly se jeho spodky nadejma-ti; jakživa jsem neviděla takovýho strejce*). Vyvozovat z toho další závěry je riskantní: dříve se tradovalo, že pojmenování vztahující se k všednímu venkovskému životu (zde např. *bejk*) mají vždy formu odpovídající tehdejšímu vývojovému procesu v příslušných nářečích, neovlivněnému vnějšími zásahy kodifikátory z řad gramatiků či tiskařů, ale tuto tendenci nelze absolutizovat; např. pouze dlouhý vokál mívá substantivum *pastýř* (byť právě v tomto případě se nabízí vysvětlení, že lexém byl zachycen jen v písních pololidových, kdežto ve vlastní lidové písni se užívá synonymní [*v*]ovčák apod.). Kolísání se opravdu objevuje (u Jeníka z Bratřic) i v rámci vícero zápisu téže písně tímž interpretem (*že s nima být nemohu; musíme být bez ženy; že jsem celý bílej – že s nima bejt nemohu; musíme bejt bez ženy; že jsem celej bílej*), dokonce – jak vidno z předchozích příkladů – i uvnitř téže písně (*že jsem celý bílej*). Svým způsobem sem patří i změna koncového kořeného vokálu *y* – *e* v prezentních tvarech sloves podtypu *krýti* (*ryje, ryje černá svině – nebe se kreje; své peříčko odkreje*), ke které v téměř všech českých nářečích došlo morfonologickou analogií (Bělič 1972: 85).⁽¹³⁾

Touž dubletnost pozorujeme u dvojice *é* – *ý/í* v slovních základech s tím, že původnější (vývojově „regresivní“) *-é-* se vyskytuje především u písní pololidových: *vykoukala z vokénečka; mé srdce [[...]] pro tebe [...] omdlévá; ohlédnu se na vše strany; milejší v tom světě nenalézám; nelze [...] prodlévati; tu bylo slz vylévání, v létě – u vokýnka sem stával; nesmím se nikam ohlídnout; což jsou mě slzičky polívaly; dáš se oblíct; až mě budou voblíkat; polívku z vejce; já kolíbat neumím, za kolíbkou se stydím; ukrad [...] sukni dýlku; nelze dýle prodlévati; líky jí pošlu; ať nesou mně líky brzy; vyčistil chlívky; pluh mi hlouběj lízti nechce; budeš moct přikrejšvat mlíka; kůž jsem raděj na horách*. Poněkud jiného druhu je

12 To platí i u jiných jazykových jevů.

13 Imperativní tvar *rej* (*rej, sluníčko, rej*) nehodnotíme jako hláskoslovný posun, spíše jako omyl oproti většinovému *hřej* (interpretově nejistotě odpovídá i potřeba připojit k verši poznámku *slunce reje die Sonne sticht*, byť uvedené německé spojení skutečně existuje, srov. Grimm: 1247 – s. v. stechen).

hláskový vývoj stč. dublety *ie* – *ě* v substantivu *řěpa/řiepa*: stojí tu vedle sebe dejetovaná podoba *ona jako řepu maso má* a zúžená v jiném zápisu téže písne *ona jako řípu maso má*.

Jen zřídka se vyskytují dublety *u* – *i*, totiž u adverbia *juž* – *již* (*nebyl sem už u ní věru dávno; neměla nuž, já jí ho chtěl půjčit, nechtěla juž; abych já juž domů běžel* – *nebyl jsem již u ní věru dávno; abych já už domů běžel*), a z náslovně vázané dublety *ú* – *ou* se vyskytuje pouze ta pozdější, difton-gická: v *pondělí, outerý a v pátek zas; a to z našej (naší) božské ourody; ouzká díra, velkej knot; Oustajov* [tj. Ústějov]; v *tom oudolí; hrozíme se ouzkostí; žádněj nejni oumysl*.¹⁴⁾

Posuzování kvantitativních vokalických změn (krácení, dloužení) je u záznamů pořizovaných noremně nevyrovnaným, leckdy primitivním pravopisem (srov. opakované *Bůch* apod.), při němž písaři na označování kvantitativní mnohdy rezignují, vždy velmi nejisté; oporou mohou být rýmové pozice, ale ke konstantám folklorního písňového jazyka patří rýmová volnost, při níž funkci rýmu přejímá často pouze asonance. Proto jen výjimečně jsou jednotlivé změny, které odpovídají procesům v nářečích, dobře prokazatelné, jako je tomu třeba v případech jihozápadočeského krácení spojeného se změnou vokalické kvality (*Mladost radost, nechte mě, mládenčí, dorost*; srov. Gebauer 1894: 374) nebo obecně českého krácení (*nejni*; viz Bělič 1972: 136).

Protetické hlásky jsou v češtině zastoupeny především protetickým *v-*; písňové texty je užívají zhruba v polovině případů: *o myslivcích; rád velmi odpočívá; své perčko odkreje; kohoutek nedává ohně; že mně můj milej odpoví; on má heský ocásek; tělo omámila; my obě osoby; že musím odjít a tebe [...] opustit; jak ste mne ošidili; že jsem láskou oklamán; tvé dveře odevři; dáš se oblíct; teď objímej; kam pudeš ode mě, kam odejdeš; by odpustila Mandičku; pážátko odpovědělo; oběd sám uvařil; já jsem jej odbyla; ty o tom nevíš; ona jest z Kutný Hory; bába odchází, on jí nadchází, ona do komína,*

14 V Hankově zpěvníku se řídce vyskytuje koncovkové nebo kořenné *ú* (*kobyła je huncút; sekal sedlák za chalupú; na púšť se odevzdám; která je hluchá, ať neposluchá; eště já k vám jednu pudu; až sú je chytili*) – v kombinaci s lexikálním obsazením (*huncút*) je pravděpodobně, že je odrazem moravské proveniencí písní.

on ji napomíná; nechtěla od hrudí, jen od vocasa; černý očičky; pod oknem; po čem je v Brandejse oves; kapčičky obě; okolo něj černý les; když já jim dám obroku; neb jste krásná osoba; pase ovčáčka v zeleným háječku; o jeden obrázek prosit budu; až já se opiju – o vožralcích; bez ovotce⁽¹⁵⁾ vopadáváš; až mě budou voblíkat; nechcete mně vodvívávat ani voken ani dveřt; kde má ode mě vobrázky; vo jarmarce; von zbudí jiného; byly hned vodavky; až mně vobroste; tisíc [...] tobě voplatím; chytí ho [...] do vočka; já jsem kadlec vod Limburka; abych mohla psaníčko jedno vod něj dostat; že mě ty chlapci vobímají; votlačila si nohy; nechtěla od hrudí, jen od vocasa; mám vocel, železo; nesmíme se voženit; po čom je v Brandejse voves; až já vodsad' pryč povandruju, ty tu sama vostaneš (varianta: zůstaneš); můj kuň vraný, vosedlaný; vykoulala z vokénečka; vo posvícení; nic se ti nevokáže (varianta: neukáže); k Radvanovu jedou vorat; prdel vodkrytou; třebas já byl votrhánek; vo půl zlatého; třebas měla, má panenka, sto vovec; ať mně vaří vopenec; proutek se vám votočt; nebo mě zabijou, nebo mě voběsejí.

Příznačná je ve zkoumaných zpěvnících absence protetického *h*-; nářeční výlučnost tohoto nápadného jazykového jevu je volné migraci písně spíše na překážku.⁽¹⁶⁾ Naproti tomu noremní volnost folklorního jazyka znamená, že jeho výskyt u jiného interpreta není nemožný.

Běžné je střídání tvarů s protetickým *j*- i bez něho⁽¹⁷⁾ v příslovcích (*(j)estě* (*ještě jeden [rok] počkám – eště, můj Honzíčku, eště počkej*), (*j)už* (*abych já už domů běžel – abych já už domů běžel*) a také jejich střídání v pobočné slabice u slovesa *býti* (*jsem; jsi; jsme; jsou; jdu – sem; si; sme; sou; du*) i u prefigovaných derivátů sloves *jíti* a *jmouti* (*beru se pryč, nepřijdu ti víc; každá holka, která přijde; však já přijdu [...] zas; když si ty k nám chodíval, vždycky si mě objímal – přid' ke mně zvečera; přid' se na mě podívat; kam pudeš ode mě; než výde sluníčko; že mě ty chlapci vobímají*); analogicky se protetické *j* objevuje i v tvaru 3. osoby (*není tu, není, co by mě těšilo – nejní*

15 Uvedený zápis je v raném novověku běžný.

16 Viz výše Marklův postřeh o chodských jazykových rysech v *Chodském zpěvníku* Jindřicha Jindřicha (Markl 1987: 177).

17 Tento jev není snadné posuzovat v případech jeho výskytu v intervokaliké podobě, kde může mít protetické *j*- charakter přechodové hlásky v proudě řeči.

tu, nejni, co by mě těšilo).⁽¹⁸⁾ Vzhledem k českému původu zkoumaných zpěvníků nepřekvapí absence moravské varianty *enem/enom*.

Konsonantický systém v písňových textech je v souladu se stavem dobového jazyka, dublety evidujeme pouze v zápisu souhláskových skupin. Ty nejčastěji podléhají artikulačnímu zjednodušení, nejvíce v násloví, a to v podobě výpustky konsonantu (*když jsem já šel po jarmarce; já vezmu karabáč, budu ji honit – nic nedbám, jen dyž mám; já sobě vezmu, co budu chtít; vem si mě, můj milej, vem, vem, vem; já sem kadlec vod Limburka; kadlec ani švec*), zejména okluzivy v (*až já vodsad vzdálen budu; neb má frnda všecka vztekla; vždycky jest se ptala – neb má frnda všecka stekla; dolů cesta, zhůru druhá; von zbudí jiného; bodejž se to všechno steklo; zdělal mi pole; dycky jest mně má mamička [...] říkala*). Stejně zjednodušení pozorujeme i uvnitř slova – na slovotvorném švu (*já jí ho chtěl půjčit*⁽¹⁹⁾ – *já jí ho chtěl pučit; puč mi lucerny; až budu slečená; hop, holka, slíkni kabát; již mé šaty [...] slácejí; když se [...] slíkati budeš*). Někdy se artiklace souhláskové skupiny zjednodušuje formou metateze (*vzlášť, obvzláštně*), slabičné kontrakce – synkopy (*panímáma leží nedaleko dveří – není tak pařmáma dbalá – jak ráno pajmáma vstala*).⁽²⁰⁾ Jistému zjednodušení slouží také artikulační asimilace, které často nastávají u hlásek následujících po okluzivě (semiokluziva/polosykavka místo sykavky: *když jest kapsa prázdná – že jest má kapčička prázdná; jejich krev je nejsladčí, nemálo bude tlustčí*). Zřídka dochází k disimilaci (sousedních [labio]dentál: *kady pudeš kramflíčkama – tvýma kranflíčkama šlapej*; sousedních frikativ: *co ukradne, to sková*) nebo distantní asimilaci (v tomto případě labiodentály) přes hranici slabiky (*raději dám vyzobati brabcům*).⁽²¹⁾

Ojediněle se v písniích objevila (původně staročeská) retnicová depalatalizace, která v novověku vlivem paradigmatického vyrovnávání postupně v jednotlivých nářečích ustupovala až po dnešní stav zachovaný ve spisov-

18 Ve Franclově zpěvníku je tvar *nejni* užíván zcela pravidelně a výlučně.

19 I zde nacházíme v diachronní perspektivě slovotvorný šev: *pó-žičiti > pó-žičiti > pó-žčiti > pó-jčiti*.

20 Roli zde hraje také struktura verše – počet slabik.

21 Naproti tomu u dublety *předc(e) – přec(e)* považujeme delší tvar za výhradně písařskou záležitost – snahu o prestižní podobu.

ném jazyce – nejdéle se udržela v části středočeského a jihočeského nářečí (*sedím nyní jak zločinec sepatýj v řetězy*).⁽²²⁾

U slov z čeledi slovesa *otevřít* je častější znělostní asimilace před vokálem nebo před konsonantem v (*by mu moh žílu otevřít – jak se ta komůrka vodvírá; můžeš sobě tu komůrku odevřít; tluču, tluču, odevřete; nechcete mně vodvírávat; tvé dveře odevři*).

Ani nářeční disimilace v některých písních není důsledná (*hopsa hejsa pod Nymburkem – hopsa hejsa pod Limburkem; já jsem kadlec vod Limburka*).

Náslovná souhlásková skupina slov přejatých z němčiny (*Grössel, Kreuzer*) má společnou podobu *kr-* (*nebyla by za dvě krešle; ještě mám doma sedmnáct krejcarů*), která odráží napjatou výslovnost náslovného *g* v němčině.

Hláskoslovná rovina folklorního písňového jazyka tedy neosciluje mezi jazykem spisovným a nářečím v tom smyslu, že by některé nářeční jevy zachovávala, kdežto jiné ne, ale prakticky kterýkoli z nich někdy užívá v souladu s nářečím, jindy v protikladu k němu. Ryze nářeční podoby (krácení vokálu – infinitiv *dorost*) jsou vzácné.

Této charakteristice odpovídají i tvaroslovné poměry v písňovém jazyce. Jmenná paradigmata substantivní jsou v zásadě nepříznačková – i jinde v dobovém jazyce je doloženo zachovávání původního *o*-kmenového genitivu (*od vocasa [...] od vocáska*) nebo kolísání femininních vzorů *kost* a *píseň* (*já se tý nemoce nic nebojím*); naopak femininní zakončení plurálu deminutiva *očičko* (*černý očičky, bílé ručičky*), motivované výchozím *oči*, vykazuje rysy artificiality: užívá je barokní poezie.⁽²³⁾ Nářeční nominativní koncovka *-é* (*tři králé*), typická spíše pro východní nářeční areály, je v daném kontextu české písně reliktem odkazujícím na příslušnost substantiva k deklinačnímu podtypu *přítel*, který se udržel na periférii českojazyčného teritoria (*píseň*, v níž se tvar vyskytuje, nese znaky chodského nářečí – podobu *kamerád*).⁽²⁴⁾ Ojedinělý genitiv *vejčete* utvořený podle vzo-

22 K depalatalizaci v participiu slovesa *pnouti* viz Gebauer (1894: 416; 1898: 184). Podobu považoval za náležitou ještě Jan Gebauer (např. 1905: 129), za archaickou ji označuje teprve František Trávníček (1948: 558).

23 Srov. *když patřím na tvé očičky* (BožanKanc 45; viz Nejedlý a kol. 2012: s. v. očičko).

24 Jan Gebauer (1896: 126) příslušnost substantiva *král* k podtypu *přítel* uvádí, ale tvar *králé*

ru kuře (*polívku z vejce*) je hojně rozšířen od konce šestnáctého století⁽²⁵⁾ a udržel se v českých nářečích podnes (viz ČJA 2002: 89).

Na přechodu od původního paradigmatu k novějšímu skloňování jsou někdejší *ja*-kmenová jména *Káča* a ojedinelé *Anča* (většinou *Ančička*, *Andulka* apod.), v nichž převažují vývojově mladší koncovky podle tvrdého vzoru (*Káča má přeslici; Dyž já Káču dostanu, dám si klobouk na stranu; utíkej, Káčo, utíkej; já se s Káčou vyskáču*) s výjimkou dativu,⁽²⁶⁾ který mezi oběma deklinačními typy kolísá: převažuje vývojově starší koncovka (*smál jsem se naší Káči; že jsi ty naší Káči pokoje nedal*), ojedinelé je doložena koncovka mladší (*tý Anče Stránckýho dáme věnec*). Toto kolísání však je už staršího data, už pro šestnácté století uvádí Otakar Hostinský incipit *Pěkná Káča trávu žala* (Hostinský 1892: 26).

Samostatnou kapitolu představují jmenné (nejen substantivní) plurálové tvary instrumentálové, v nichž výrazně převažuje někdejší duálová koncovka *-ma*, která se prosazuje – zejména v mluveném jazyce – již od patnáctého století (Gebauer 1896: 20; *dobře jest vždycky s námi, dokud' jsi mezi námi; mezi námi dvoumi; všemi zvony; s námi o dárek prositi – Radvanovský zámek mezi horama; dal bych dláždit dlaždičkama; s peřinkama ozdobenou; tvýma kranflíčkama klapej; lahodnejma slovy vábil; zahráváš s jinejma*); hyperkorektní tvar *dvoumi*, doložený již od šestnáctého století, svědčí o nepevném interpretově povědomí jazykové normy u duálových forem (podobná nejistota je patrná ze syntagmatu *s ostrýma nůžkami*).

Také paradigmata adjektivní i zájmenná vykazují stav blízký neustálené normě dobového jazyka. Projevuje se to jednak v koncovkách, kde jsou hojně zastoupeny dva hláskoslovné jevy uvedené výše, totiž dubleta *ý – ej* (*než bych dala těm plzeňským chlapcům; ty vožický kosteličku; ona měla dvě stě zlatých; tvýma kranflíčkama klapej; což je tam děvčátek hezkých; drobet čerstvých patok; mocli jsi z oných zrn vymlátila – přes zelenej háj; milej*

vysvětluje analogii kolednického textu s akuzativním spojením *na tři krále*; podle našeho názoru je systémová paralela s výrazy *andělé, kazatelé, přátelé, skladatelé, učitelé* pravděpodobnější.

25 Tvary podle vzoru *kuře* nacházíme u Kryštofa Haranta, Viléma Slavaty, Karla Račina, Ondřeje Františka de Waldta, Hynka Bílovského a dalších (viz Nejedlý a kol. 2012: s. v. vejce).

26 Genitiv a lokál nejsou v textech obsaženy.

se s jinou prochází; každý blázen, kdo se žení; vlašimskéj pan děkan pěkně káže; za mnoho zlatejch, kluku chlupatej; což je tam děvčátek hezkejch; zahráváš s jinejma; celej tejden) a dubleta é – í (na černém rendlíku; bílé ručičky; kdyby byly černé oči nespaly; po svatém Jiří prdel se šíří; snad on si mě zapíše do srdečka svého; měla sem milého hulána; měla jsem holoubka v truhle zavřeného; ona jest z Kutné Hory; dal bych ji vozit v krytém kočáru; hodně pije, dobře jí, žádného se nebojí; píme ho až do rána bílého; že je žala trávu velebnému pánu; pán mele mouku v bílé klobouku; jak jsem živ jsem, neviděl jsem takového blázna – v krátkým čase; na černým rendlíku; hodný, tlustý hovno; starý škorně babám; pase ovčáčka v zeleným háječku, pase ovčáčka v černým lese; ó hodinky ukrácený; ona jest z Kutný Hory; jakživa jsem neviděla takovýho strejce; v jednej ruce drží papír, v druhý ruce pero; v tomto novým roce).

Dublety se střídají v různých variantách téže písně od téhož interpreta (na svém vraném koníčku; že jsem celý bílej – na svém vraným koníčku; že jsem celej bílej), dokonce – jak vidno – i uvnitř písně samotné (na svém vraným koníčku; že jsem celý bílej; když jsem já šel od své milý, byl měsíček vysoko).

V dativních a lokálových singulárových tvarech femininních jmen se objevuje poměrně frekventovaná jihozápadočeská (ČJA 2002: 306, 309) nářeční dubleta z opozice é – ej (vyberu si k své libosti; mé věrné lásce – kdybys byl hodnej, chodil bys k jednej; koupil jsem tam mej panence věrtel sliv; nedejte mně ubližovat mej milej Terezince; šel bych k mej panence, když nesmím; sedláček v dvoře na Bílej Hoře; nedělej tvej milej většího zármutku; v tej Praze; v jednej ruce drží papír; nastokrát děkuju mej milej matičce, že jest mě chovala v strakatej podušce).

Zvolená varianta je často ovlivněna rýmovou pozicí (bez ohledu na to, zda jde o rým, nebo o asonanci): *jak děvečka, tak paní byly obě posraný*; proto se také dublety vývojově starší i mladší objevují vedle sebe: *že já chci být upřímný, tebe milovat nad vše jiný; šel ze dvora vystrojený, boty pěkně vymazaný*. V některých případech však toto mísení nevysvětlíme ani rýmem: *na svém vraným koníčku* (až na tvar *vraným* jsou v celé písni důsledně užity starší, „spisovné“ tvary). Naopak v některých případech se interpret neohlíží ani na porušení rýmové shody: *já jí dal dobrý den, ona*

hned „Vyndej ven ...“ (v pozdějším zápisu však týž interpret rým *dobrej den – vyndej ven zachovává*).

U zájmenných paradigmát nepozorujeme téměř žádné odchylky od dobového jazyka: u zájmena *on* evidujeme jen tvar *ho*, a to jak v akuzativu maskulina *ho* (*já jí ho* [nůž] *chtěl pučit; což ho* [kocoura] *to boleti musí; já ti ho* [zármutek] *nedělám; měla jsem ho* [hulána] *ráda; že jsem ho* [manžela] *smutná ztratila; chce ho* [dudka] *míti za samečka*),⁽²⁷⁾ tak v genitivu a akuzativu neutra (*píme ho* [pivo], *nežlis ho* [štěstí] *měla u mě; v postýlce ho* [čihadlo] *naličuješ; že ho* [milování] *nejni do skonání; hned se mně ho* [těla] *chtělo*); výjimečně doložené *jej* se objevuje jen v textech pololidových (*dyby si někdo kvalt dělal, křič: „Verdo?“*,⁽²⁸⁾ *jej přednes; já jsem jej odbyla*). Výrazně nářeční povahu má řídský jihozápadočeský a středočeský lokál čom a i ten jen alternuje s většinovým čem (*abych měla v čem jít na hody; v čem jsem tě kdy hněvala; v čem mně moje štěstí kvetlo; po čem je v Brandejse voves – po čom je v Brandejse voves*).⁽²⁹⁾

Dubletu *í – ej* nacházíme ojediněle v genitivním tvaru singulárového feminina přivlastňovacího zájmena *náš* (*z naší božské ourody – z naší božské ourody*). Velmi vzácně (leč v různých zpěvnících) má tento tvar podobu zakončenou na *-e* (é?): *z naše božské ourody; že se již musím [...] z moje vlasti do daleké krajiny se ubírat*.⁽³⁰⁾

U přivlastňovacích zájmen se udržuje distribuce mezi konkurujícími reflexivními a nereflexivními posesivy v obvyklých poměrech (*když jsem já šel od své milý; do srdečka svého; jede [...] na svém vraném koníčku; obrátil se na svůj dům; já svou panenku znám; sekal sedlák s svým pacholkem; přiletěť je v noci ptáček, otřepalť je svůj vocásek; do svého srdce vrazila*). Případů, které tuto distribuci porušují, je málo, vesměs se objevují při

27 Tento stav zájmena *on* odpovídá postupnému vývoji jeho paradigmatu (viz Gebauer 1896: 473–475), jakkoli raněnovověcí i obrozenští gramatikové usilovali o jeho odlišnou kodifikaci.

28 Tj. *Wer da?*

29 Tvar *je* důsledkem paradigmatického vyrovnávání (srov. *kom ~ čom*) podobně jako ojedinělý instrumentál zájmena *kdo* s provedenou diftongizací (*máš-li s kejm zakázku*), který kopíruje středočeské nářeční adjektivní tvary (o adjektivním instrumentálu typu s *mladejm*; viz Bělič 1972: 169).

30 Jan Gebauer (1896: 494) tento nářeční tvar eviduje např. u Beckovského, ale tam *jej* hodnotí jako individuální chybu.

přivlastňování druhé osobě, a to jen v pololidových skladbách (*tvé dveře otevři; nedělej tvej milej většího zármutku; k lásce tvé; snad tvé štěstí lepší vidíš; tvou faleš poznáš; tajilas tvou lásku*).

V případě gramatické shody přívlastku s řídícím jménem středního rodu nacházíme v lidové písni stejný rozkolísaný stav, který je typický pro starší češtinu: vůbec se neobjevuje vývojově výchozí životný nominativ plurálu maskulina (*jste hodný lidi; to jsou koně, vraný koně*) ani *a*-ové zakončení v přívlastku (Gebauer 1929: 135–136): *radvanovský děvčata; rozmilé děvčátka; byly tvé slova; kulatý jablíčka; kulaté jablíčka; štěstí, zdraví, mnohé léta*. Ojedinelý je hyperkorektní nominativ plurálu *jenť jste hodné lidi* – tento typ shody se objevuje u autorů osmnáctého století „v jazyku strojeném“ (ibid.: 137).

Číslovky se v písňových textech objevují minimálně, a to většinou číslovky základní, především ty, které pojmenovávají nízká čísla nebo první celé stovky z číselné řady (*chytila ptáčka, dvě myši; my tři krále; čtyrem pannám; třebas měla, má panenka, sto volů; ona měla dvě stě [var.: tři sta] zlatých; kdybych s ní dostal tři sta tolarů*), popřípadě v kombinaci s číslovkami řadovými (v paralelních dvojicích *v jedné ruce drží papír, v druhé ruce pero; jedna za druhou*). Odchyly od nepříznakového paradigmatu jsou řídké (vedle již uvedeného instrumentálního tvaru *dvoumi* sem patří ještě *s třima rohama*). Za zmínku stojí výlučná podoba číslovky *čtyři* (v nepřímých pádech *čtyr-*).⁽³¹⁾

Repertoár slovesných forem je vzhledem k tematice písní a jejich obvyklé výpovědní perspektivě omezený – převažují indikativní tvary singulárové, nejčastěji 1. osoby.

V ní u 3. slovesné třídy převažují koncovky s nepřehlasovaným vokálem *-u* (*potřebuju ženicha; až já se opiju, já si pošiju; až já pudu, povandruju; komupak si postěžuju; spravuju maštale; ty černý oči, ty ráda miluju*), přehlasované *-í* je doloženo ojedinelé (*že ji miluji sám*) a vedle toho se udržuje jako dubleta v pololidových skladbách (*lituji já tebe, lituji tě; daruji srdce*). U slovesa *moci* se vyskytují dublety *mohu i můžu (nemohu na tebe zapomenout; že s nima být nemohu; že mohu milovat děvče jak karafiát – že můžu*

31 Bělič (1972) předpokládá pro nářečí pouze podoby s náslovným š-; podoby s náslovným č- vůbec neregistruje.

milovat děvče jak karafiát); tvar *mohu* se opět užívá výlučně v písniích původu pololidového.⁽³²⁾ Tvar 2. osoby slovesa *býti* je doložen v podobě *(j)si* i *(j)seš*, popř. *-s* (*jak jsi se stavěla; jak si se dělala; dokud jsi mezi námi; heská si bejvala, heskás byla; jseš na stráži; však seš jeho máma; žes nanic; kam ses poděla*); v singulárovém tvaru 3. osoby se celkem rovnoměrně vyskytuje *jest* a *je*⁽³³⁾ (*ona jest z Kutný Hory; co jest mně do stříbra, zlata; jakěj/jaký jest to syslík; což jest to pod tebou dobroučký, což je to pod tebou dobrý; dobře jest vždycky s námi; že jest má kapčička prázdná; Vinohrad jest pěkný město – po čom je v Brandejse voves; rosička je pěkně bílá; už je to uděláno; která je panenka boubelatá; což je ta láska zlá; kde je mládek, tam je stárek*).

V 1. osobě plurálu evidujeme plné i apokopované tvary (*pudeme k rychtáři – pudem na cestu*). V 3. osobě plurálu u 4. slovesné třídy převažuje středočeská koncovka *-ejí* (*chodějí za tebou ševci; co chodějí na lusky; smrdějí ševcovskou smůlou; řadra jí vonějí samým balšánem; nebo mě zabijou, nebo mě voběsejí, potom mě ptáčekové po polích roznosejí*;⁽³⁴⁾ *strojejí mě za mnicha; ať se ty mlejny zase točejí; že mi ji loudějí*); apokopovaná varianta *-ej*, charakteristická pro severovýchodočeská nářečí, byla zachycena ojediněle (*kudy choděj rezníci*).⁽³⁵⁾ U sloves 3. slovesné třídy je týž tvar zakončen téměř vždy na *-jou* (*když se mnou mládenci hrajou; zabijou tě, můj Honzičku; v Praze na vojnu verbujou; šak tobě šijou v Brně kabát; eště kůže na beraně, kožešníci pijou na ně; jen sme se tu zastavili, jak tu hesky tancujou; husičky se v vodě perou a vojáci maštrujou*), pouze ve dvou pololidových skladbách se objevuje *-jí* (*tak se vekslují; bojují; vandrují; způsobují*); u Hanky se dokonce jednou objevuje středomoravské *-jou* (*jenom drobet zelá dajou, ještě mně ho vyčítajou*).

32 Ojedinělý apokopovaný tvar 3. os. sg. (*jinác nemůž být*) se objevuje v pololidové skladbě s dalšími znaky literárního stylu.

33 Zajímavé srovnání nabízejí obě edice Jeníkových zápisků (Traxler 1999, 2010), které vedle lidových písní obsahují i umělé písně, divadelní kuplety apod.: v nich naprosto převažuje podoba *jest*.

34 Na tomto příkladu můžeme doložit zřejmou dobovou jazykovou blízkost venkovského folkloru a teprve se formujícího městského folkloru, mezi nimiž rozdíly najdeme spíše ve slovníku a samozřejmě v tematice.

35 Podobně ojedinělé je apokopované *-aj* u a-kmenových sloves (*maj vysoký klobouky, poberou nám kohouty*); druhý výskyt tohoto tvaru (*nevím, kdy se shledaj zase*) pochází z pololidového žertovného skládání *Pane Bože všemohoucí, umřel sedlák v Holomouci*, založeného na výčtu urbanonym, u něhož je tento tvar nejspíše rysem obecněčeským.

Ve shodě s většinou českých nářečí se odsouvá koncové *-l* tvořící po-
bočnou slabiku v minulém přičestí sg. mask. sloves 1. a 2. třídy s minulým
kmenem zakončeným na konsonant: *postrťík jsem tě; neřek jsem dnes tej-*
den; neb sem se jí vodřek; tys mě přived do žalosti; ukrad [...] sukni důlku;
upad mně na cestě valach; upadl jsem s ní na ledu; a on upad do hovna.⁽³⁶⁾
V 3. osobě sg. jsou hojně archaické tvary s auxiliárem: *tam je byla; co je za*
ně dostala; mělt' jest sedlák [...] dceru; že jest jí narostlo břicho; že je žala
trávu; honil je se za mnou s holí; (vž)dycky jest mně má mamička nebožič-
ka říkala; když jest se mi skrčil; onť jest mně vyletěl do pole širého; přiletělť
je v noci ptáček; kteří jsou ho nesli; přišel(ť) jest k nám mládeneček; vzalať
jest mě za ručičku.⁽³⁷⁾ Nápadné je užívání auxiliáru v incipitech, kde plní
funkci perfekta – východiska epického děje (*mělt' jest sedlák*),⁽³⁸⁾ popří-
padě vzácněji uvnitř strof, kde naznačují děj dříve proběhlý, tedy funkční
plusquamperfektum (*když jest se mi skrčil; když jsou mně hlavičku pudro-*
vali, což jsou mě slzičky polívaly).

U imperativních tvarů *a*-kmenových sloves *nechatí, mazati* se zřídka
vyskytují delší původní tvary; hojnější jsou tvary sekundární vlastní sou-
hláskovým kmenům 1. třídy (*když mě nechceš milovati, nechej tak; mě zde*
ležet ponechej – já jsem ti pravila, nech toho; nech ty, Hanačko, páva; těch
darebností nechme; nechte mě, mládenci, dorost; všeho díla nechte);⁽³⁹⁾ vý-
vojově starší delší tvar je zdá se doménou ozvuků galantní barokní eroti-
ky.⁽⁴⁰⁾ Ojediněle se objevuje jihočeská nářeční podoba *pušť* (*ach, má ženo,*
pušť mě). Imperativní podoba *píme* (*píme ho až do rána bílého; napí se, má*
milá, napí se jí) zachovává původní tvar slovesného podtypu *kruje* (nejde
o artikulační zjednodušení skupiny *ij-*).

36 Jediný tvar *upadl jsem s ní na ledu* hodnotíme v souladu s editorem jako písařský omyl; tomu odpovídá i nadbytečná slabika ve verši.

37 Jak patrně, v epických pasážích je u préterita hojná zdůrazňovací přípona *-ť* (připojená převážně k přičestí), což koresponduje s dobovým literárním jazykem.

38 Vzhledem k rozvolněné ohraničenosti textu slouží takový tvar jako druhotný hraniční signál (incipitu).

39 O dominanci krátkého tvaru *nech* viz ČJA (2002: 478).

40 Delší zakončení zaznamenáváme i u slovesa *mazati* (*hop, holka, mazej boty*).

První osoby obou čísel kondicionálu vykazují pozoruhodnou asymetrii *bych* – *bysme* (*dudy bych mu nosila, chleba bych mu prosila; kdybych já ty uši taky majouc* – *pročpak bysme my chleba neměli*).⁽⁴¹⁾ V tomto případě snad můžeme předpokládat spolupůsobení jazykové ekonomie, protože tvar **bysem* je dvouslabičný, ale jistější konfrontaci obou podob neumožňuje sama mizivá frekvence plurálových tvarů.

Protože písňové texty nevykazují složitější syntaktickou strukturu (viz níže), neobsahují přechodníky s výjimkou tvaru *majouc* motivovaného ovšem v rozpustilé písni rýmovou hříčkou s expresivní podobou *zajouc*.

Dubletnost pozorujeme také u slovesných infinitivů (*že mě budeš bítí – nesmíme se oženit*); vzácně zastoupené měkké zakončení na *-ť* (*ty tak umíš s tvou zadnicí hesky sem tam kroutit*) je rysem periferních českých nářečí,⁽⁴²⁾ tvar *řícti* (*dnes já řícti musím*) v larmoyantním pololidovém skládání vznikl kontaminací.

Adjektivní a adverbialní stupňování se v písňových textech příliš neuplatňuje s výjimkou několika lexémů (*nedělej tvej milej většihó zármutku; můj nejmilejší; bylo by mé srdce veselejší; proč jste delší nebyly; jedna byla nejkrásnější; kdo mne miluje, já jeho víc; hněvalas mě, víc nebudeš; nechci se víc doma mučit; však více nemůžu; povyskoč si vejše*). Vedle standardních tvarů (*jejich krev je nejsladčí; nemálo bude tlustčí*) se objevují i nenoremní podoby se systémově zřetelnějším delším zakončením (*ještě hesčejší, můj nejmilejší*), byť někdy zkrácené o část slovního základu (*naše kočička mrnější*). U adverbii se vesměs užívají apokopované tvary (*pluh mi hlouběj lízti nechce; nejlítěj mi bude*) s výjimkou výše uvedeného *více*. Celou škálu tvarů vykazuje frekventované adverbialní adjektivum *řád* (*raděj ji dám vyzobati brabcům; ty já mám nejradši; já raděj/radši/rači zedníka*;⁽⁴³⁾ *budu si rači namlouvat; poď mi rač přidávati*), jednou je doloženo

41 Ojedinelý zápis *bych jsme* místo *bysme* je patrně momentální interpretova chyba při zápisu písň, protože ve variantách téže písň ji neopakuje.

42 Že se tento tvar zhruba v téže době snažili kodifikovat někteří obrozenci (Kollár, Čelakovský; viz Gebauer 1898: 70), je spíše shoda okolností.

43 Rozdíl *radši* – *rači* považujeme pouze za otázku míry věrnosti fonetického zápisu (viz výše).

radše se na vojnu dám, v němž můžeme spatřovat zkrácené – nebo nepřesně zachycené? – **radšej*.⁽⁴⁴⁾

Po stránce slootovorné obsahují lidové písně převážně lexémy utvořené podle standardních slootovorných postupů, odmyslíme-li si prvky jazykové komiky (komparativ *mrnější* apod.), pouze se v nich jako jeden z prvních objevuje přechýlený lexém *sedlačka* (oproti *se[d]lka*): *šel sedlák s sedlačkou na posvícení*.⁽⁴⁵⁾

Po syntaktické stránce nevybočují písňové texty z dobové normy – jevy jako genitiv partitivní (*mně se toho chtělo; když já jim dám obroku*) či záporový (*že ho nejní do skonání*) stejně jako vazby s předložkou *s* v příslovečných určeních prostředku (*vyšívaný s harasem; kolikrát si namočí a s perem psát bude*) nejsou na rozdíl od dnešní češtiny nikterak výjimečné; punc mluvenosti má postojový dativ (*onť jest mně vyletěl [...] tam jest mi zahoukal*) stejně jako životný akuzativ neoznačující osobu a neužívaný se snahou o personifikaci (viz Gebauer 1896: 29–30; *my si dáme vrták zahrát, po vrtáku rozkročák – dejme my si [...] rejdiváka zahrát*) nebo – jen řidký – vokativ-nominativ (*pane Johanes; hop holka, slikej kabát*).⁽⁴⁶⁾ Naopak tendenci k hyperkorektní vazbě vidíme v ojedinělém užití instrumentálu v písmáckém skládání (vo *posvícení sedlák je pánem* – naproti tomu *tenkrát jsem já velký pán; dyž seš ty, sedláčku, pán*); ve všech případech je ovšem tvar v rýmové pozici. Mluvenost ve spojení s potřebou odlišit subjekty komunikace se také projevuje v nadprůměrném užívání osobních zájmen ve funkci podmětu (*což bych já rád, má Andulko, vám posloužil; když jsem já šel po jarmarce*).

Především však syntax v písních je poměrně jednoduchá: typický folklorní paralelismus se realizuje mj. převažujícími koordinačními konstrukcemi

44 Plný tvar *raději* (*raději dám vyzobati brabcům*) se objevuje zcela ojediněle, a to ještě zřejmě jen jako nepřesný zápis původního syntakticky i sémanticky náležitého neeliptického spojení *raděj ji*.

45 Jeden doklad (*rekovstvie svého [...] na ženách sedlačkách [...] dokazovali* [Němci]) uvádí František Palacký v edici *Starých letopisů českých* (Palacký 1829: 195), ale autenticita tohoto dokladu není nesporná.

46 Oslovení nominativem v lidové písni zaznamenal z šestnáctého století už Otakar Hostinský: *Elška milá, srdečná a Střilej, střilej, mistr Jakub* (Hostinský 1892: 13, 30). – V případě vokativu *holka* souhlasím s anonymním recenzentem, že tento sám (už z hlediska slootovorného i významového vývoje) substandardní a koncem osmnáctého století poměrně mladý lexém přílišnou tendenci k paradigmaticky náležitému vokativu nevykazuje.

(*nechtěla od hrudí, jen od vocasa; kaši z mouky, polívku z vejce; koupila mu dva klobouky, portepé, fedrbuš*), na větné úrovni vyjadřovanými nejčastěji juxtaopozitně/asyndeticky (*já mám jinou, ty o tom nevíš; chodějí za tebou půdou, smrdějí ševcovskou smůlou; sedlačka upadla, sedláček na ni; ty budeš kupovat, já budu smlouvat*). Hypotaxe se omezuje ponejvíce na věty časové (*když jsem já šel po jarmarce, to byl smích; až je budu mít, budu se modlit; až já vodsad' povandruju, ty tu sama vostaneš; nic se ti nevokáže, dokud' nás kněz nesváže*), obsahové (*Pán Bůh mně může dát, že můžu milovat děvče jak karafiát; kdybych já věděla, co dělá Matěj*) a podmínkové (*jestli já se ten rok nevdam, ještě jeden počkám, jestli mně to zaplesniví, hodím já to kočkám; kdyby mně to Pán Bůh dal, aby si mě dudák vzal*), vzácně věty příčinné (*žes na nic, tak jich [děvčat] máš víc*), přípustkové (*třebas já pole, louky neměl, předce sem na světě rád; třebas já byl, panímámo, cikán, předce já vám vaši dceru zřikám*) nebo účinkové (*ona se jich napapala, až se celá pokakala*). Neuzuálně působí snad jen Jeníkem z Bratřic zapsaný spojovací výraz *jenť* (*proč by jsme chleba míti nemohli, jenť máme letos plný stodoly; kolíbej si sama, jenť jsi jeho máma; proč bych nešla, nebojím se, jenť jste hodné lidi*), užívaný v kauzálním významu, vždyť.

Poslední postřeh se týká časového významu předložky *přes* (*sedlák skáče, že bude přes rok mít malý sedláče*), který vyjadřuje konání děje po uplynutí uvedené doby, tj. významu, *za*: ten byl organickou součástí významové struktury dané předložky ve starší češtině a jako zastaralý jej eviduje PSJČ (nejstarší doklad uvádějí autoři z díla Boženy Němcové), ale kupodivu není zachycen v Jungmannově slovníku (Jungmann 1835–1839: s. v.).

Souhrnně lze konstatovat, že variabilita gramatických prostředků v textu lidové písně je velmi vysoká. Část prostředků koresponduje s nářečním prostředím, v němž byla píseň zachycena, ale nejsou v písni uplatněny důsledně, nejsou závazné a mají postavení pouhé dublety. Tyto dublety se mění v rámci jednoho zpěvního pramene stejně jako v rámci jedné písně zachycené ve více než jednom prameni, a dokonce se dublety téhož gramatického prostředku objevují i v rámci jednoho zápisu jedné písně. Je třeba zdůraznit, že veškeré dublety jsou funkčně rovnocenné, že neslouží ani např. jakékoli literární styli-

zaci nebo charakteristice⁽⁴⁷⁾ a že také jen v některých případech se dubletnost ospravedlňuje rýmovou potřebou – na to poukazoval už Hošek (1897: 22).

Vrátíme-li se k charakteristice folklorního jazyka podané Bohuslavem Havránkem, musíme konstatovat, že repertoárem užitých gramatických prostředků odpovídá tento jazyk spíše volnějším poměrům v jazyce mluveném,⁽⁴⁸⁾ než že by zaujímal postavení na pomezí spisovného jazyka a nářečí (srov. i anakolutické konstrukce typu *každá, kteráž to tak nezná, bude ji to rmoutit* nebo variantu eliptického frazému *ty seš [ale] v škádlivé svatební písni: vy, jste, pane páter, vy jste: ošidil jste vy mě čistě*).⁽⁴⁹⁾ Nářeční prvky sice mají v mluveném jazyce své místo, ale u naprosté většiny písní to platí vždy pouze pro individuální realizaci (re-produkci) jednotlivé písně. Protože je však píseň tvořena množinou všech svých realizací, jsou pro žánr lidové písně jako celek (!) tyto nářeční prvky irelevantní⁽⁵⁰⁾ a vzájemně zaměnitelné; nejsou totiž jakožto reprezentanti tohoto útvaru národního jazyka pro žánr lidové písně konstitutivní a nepodílejí se klíčovým způsobem na jazykové výstavbě žánru.⁽⁵¹⁾

Stejná irelevance však platí i o jazyce „spisovném“, literárním: jeho gramatické prvky jsou v písňovém jazyce přijatelné, ale ne nezbytné. Hošek

47 Výjimkou jsou písně založené na drastické jazykové komice (srov. u Francla antisemitské skládání *Diškurs luteriánského pastora s Židem*, které se svou nepravidelnou veršovou [?] stavbou bez jasného metra i rýmu vymyká z kategorie vlastních písní) nebo písně citující přímo reálné jazykové sdělení vázané na jasně vymezenou situaci (*Verdo?*, tj. „Wer da?“ – zvolání vojenské hlídky).

48 Srov. např. převahu parataxe typickou pro mluvený jazyk – tu konstatovali dávno před jinými současnými badateli už třeba Haller (1931) nebo Erban (1936).

49 Nemůžeme také pro charakteristiku nižších jazykových rovin přijmout Šlosarův názor uvedený v poznámce 2, protože „kulturní hodnotu“ (či přesněji kulturní funkci) lidové písně skladba gramatických prostředků opravdu nepotvrzuje – především tyto prostředky nevykazují sebemenší dichotomie „písněový“ – „nepísněový“, a nejsou proto nikterak příznakové.

50 Na této irelevanci nic nemění ani náš zpětný, „analytický“ pohled na obsazení rýmových pozic nářečními tvary u konkrétních písněových realizací: z hlediska (re)produkce, geneze textu tyto tvary představují pouze tvůrčí potencialitu, která navíc není nutně monofunkční, „jednosměrná“ (viz další poznámka).

51 Nenahlížíme však, že by na zastoupení či nezastoupení nářečních prvků v písni bylo možno nahlížet jako na „nivelizaci nářečních rozdílů“ (Ulrychová 1997: 80; tento postoj souvisí s pojetím tzv. výbrusu, s nímž folkloristika často pracuje – viz již Horálek [1962], ale s termínem pracuje třeba i Traxler [1999 a 2010]); výsledkem reprodukčního procesu může v některých jeho fázích být naopak posílení nářečí v textu – krajní případ „dialektizace“ písněového textu v neprospěch rýmu uvádí z české jazykové enklavy uvnitř jinojazyčného prostředí Pavel Jančák: *Šly panenky silnicej, potkali je myslivci* (Kuchař – Utěšený 1972: 72).

(1897: 21–22) přičítá jejich výskyt těsnému kontaktu dobových tvůrců/interpretů s kostelní písní duchovní; to je sice pravda, ale tito tvůrci se mnohdy dostávali do kontaktu i s jinými artificiálními (popř. poloartificiálními) žánry hudebně-slovesnými, s kramářskou písní, dvorskou, zvláště rokokovou kurtoazií, školní vzdělaností apod. (viz např. Stolařík 1997: 107–108).

Vzhledem k této irelevanci nepovažujeme za nezbytné vyčleňovat pro jazyk lidové písně samostatný „vyšší“ styl dialektů, jak to činí Oravec (1957), protože pro český jazyk – minimálně na území historických Čech – nemůžeme předpokládat pevně dané dublety v rámci písní zaznamenaných na určitém nářečně homogenním území: viz příklady v poznámce 10, které do textů zachycených na rozhraní středních a východních Čech vnášejí vedle prvků „spisovných“ také moravismy (v krajním případě lze uvažovat o vlivu západočeských nářečí – viz ČJA 2005: 101).

Hodnotíme proto repertoár gramatických prostředků v lidových písních jako otevřený systém, jehož otevřenost je jediným parametrem bez ohledu na to, ke kterému útvaru národního jazyka daný prostředek primárně patří. Takové vymezení odpovídá hlavním rysům lidové slovesnosti (ústní fixace, totožnost produkce a reprodukce, anonymita tvůrce, absence prototextu, variabilita, nepevné hranice, u lidové písně vázanost na hudební složku), odpovídá také poznatkům objektivně si počínajících sběratelů⁽⁵²⁾ a je v souladu s charakteristikou písňového stylu na všech ostatních rovinách – jejich postižení však přesahuje hranice našeho příspěvku.

PhDr. Petr Nejedlý, Ph.D.
odd. vývoje jazyka ÚJČ AV ČR
Valentinská 1, 116 46 Praha 1
nejedly@ujc.cas.cz

Studie vznikla v rámci grantového projektu GA ČR *Výstavba českých folklorních písňových textů z přelomu 18. a 19. století* (č. 21-04973S).

52 Srov. „Kde jsem našel dialekt, zapsán věrně, kde jsem ho nenašel, nemohl jsem ho zapsat“ (Holas 1908: V).

LITERATURA

BĚLIČ, Jaromír

1972 *Nástin české dialektologie* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

BÍLÝ, František

1907 *Korespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského 1 (Dopisy z let 1819–1829)* (Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění)

BOHÁČ, Vladimír

1949 „Strážnické národopisné dny v r. 1949“; *Malovaný kraj* 4, s. 83–84

ČJA 2002

Balhar, J., a kol.: *Český jazykový atlas 4* (Praha: Academia)

ČJA 2005

Kol.: *Český jazykový atlas 5* (Praha: Academia)

DOLEŽAL, Pavel

1949 „O čistotu nářečí v lidové písni“; *Malovaný kraj* 4, s. 85–86

ERBAN, Karel

1936 „Parataxe v řeči lidové“; *Naše řeč* 20, s. 173–177

FRANTA, David

(v tisku) „Švihovský mlynář Antonín Franci zvaný Sýkora jako předmět spolupráce literární vědy a etnografie s archivnictvím a pomocnými vědami historickými“; in Viktor Viktora (ed.), *Čtenářská společnost a počátky vzdělanostní revoluce v Čechách* (Plzeň: Studijní a vědecká knihovna Plzeňského kraje)

GEBAUER, Jan

1894 *Historická mluvnice jazyka českého. I. Hláskosloví* (Praha – Vídeň: F. Tempsky)

1896: *Historická mluvnice jazyka českého. III. Tvarosloví. I. Skloňování* (Praha – Vídeň: F. Tempsky)

1898 *Historická mluvnice jazyka českého. III. Tvarosloví. II. Časování* (Praha – Vídeň: F. Tempsky)

1905 *Mluvnice česká pro školy střední a stavy učitelské* (Praha: Unie)

1929 *Historická mluvnice jazyka českého. IV. Skladba*. Ed. Trávníček, František (Praha: Česká akademie věd a umění)

GRIMM, Johann – GRIMM, Wilhelm

1984 *Deutsches Wörterbuch* 10, seš. 17. Eds. Heyne, M. – Crome, B. – Meyer, H. – Seedorf, H. (München: Deutscher Taschenbuch Verlag – přetisk)

HALLER, Jiří

1931 „Parataxe a hypotaxe v lidovém jazyce“; *Listy filologické* 58, s. 28–38, 132–149

HAVRÁNEK, Bohuslav

1936/1980 *Vývoj českého spisovného jazyka* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

HOLAS, Čeněk

1908 *České národní písně a tance. I. Písně duchovní. Klatovsko a Domažlicko* (Praha: B. Kočí)

HORÁLEK, Karel

1962 „Od variability k výbrusu“; in též, *Studie o slovanské lidové poezii* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství), s. 211–246

HOSTINSKÝ, Otakar

1892 *36 nápěvů světských písní českého lidu z XVI. století* (Praha: F. Šimáček)

HOŠEK, Ignát

1897 *O poměru jazyka písní národních k místnímu nářečí* (Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění)

JEDLIČKA, Alois

1974 *Spisovný jazyk v současné komunikaci* (Praha: Univerzita Karlova)

JUNGSMANN, Josef

1835–1839 *Slovník česko-německý, I–V* (Praha: České museum)

KUCHAŘ, Jaroslav – UTĚŠENÝ, Slavomír

1972: *Čeština všední i nevšední* (Praha: Academia)

MACUROVÁ, Alena

1983 *Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykových projevech* (Praha: Univerzita Karlova)

MARKL, Jaroslav

1987 *Nejstarší sbírky českých lidových písní* (Praha: Supraphon)

MIKO, František

1973 „Stylistický model literárneho diela“; in týž, *Od epiky k lyrike* (Bratislava: Tatran), s. 11–63

NEJEDLÝ, Petr, a kol.

2012 *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR); <http://madla.ujc.cas.cz> [přístup 15. 6. 2021]

ORAVEC, Ján

1957: „Reč ľudových piesní a nárečová norma“; in Jozef Štolc (ed.), *Jazykovedné štúdie II – Dialektológia* (Bratislava: Vydavateľstvo SAV), s. 47–85

PALACKÝ, František

1829 *Starší letopisové čeští od roku 1378 do roku 1527 čili Pokračování v kronikách Přibíka Pulkravy a Beneše z Hořovic z rukopisů starých vydané* (Praha: J. H. Pospíšil)

REJZEK, Jiří

2012 „K původu adjektiva hezký“; in Petr Nejedlý – Miloslava Vajdllová, *Cesty slov* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR), s. 177–182

2015 *Český etymologický slovník* (Praha: Leda)

SATKE, Antonín

1959 „Falešné předsudky o jazyce lidových písní“; *Radostná země* 9, č. 4, s. 118

STOLARÍK, Ivo

1997 „Lidová píseň a lidová hudba v českých zemích a na Slovensku,“ in Petr Emanovský – Pavel Kvapil (red.), *Lidová píseň a hudební výchova* (Olomouc: Hanex 1997), s. 93–123

SUŠIL, František

1860 *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými* (Brno: Karel Winiker)

ŠLOSAR, Dušan – VEČERKA, Radoslav (– DVOŘÁK, Jan – MALČÍK, Petr)

1979/2009 *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti* (Brno: Host)

TRÁVNÍČEK, František

1948 *Mluvnice spisovné češtiny. I. Hláskosloví, tvoření slov, tvarosloví* (Praha: Melantrich)

TRAXLER, Jiří

1999, 2010 *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic, I–II* (Praha: Etnologický ústav)

ULRYCHOVÁ, Marta

1997 „Znovu o dialektu v lidové písni“; in Petr Emanovský – Pavel Klapil (red.), *Lidová píseň a hudební výchova* (Olomouc: Hanex 1997), s. 76–82